

ÎNVĂȚĂMÂNTUL PREȘCOLAR ÎNTRE SISTEMUL TRADIȚIONAL ȘI ALTERNATIVELE EDUCAȚIONALE

*Ionica LUNGEANU, doctorand,
Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Chișinău, RM,
profesor învățământ preșcolar,
Grădinița cu PP Step by Step, Galați, România*

Summary. *Educational alternative promotes child-centered education, child-oriented teaching, individualization of training, organized learning in activity centers, involvement of family and community in children's education, respect for and appreciation of human diversity, support for inclusion of disadvantaged groups.*

The mission is to develop in each child the ability to be creative, to form a critical thinking, to make choices and to have the initiative, to define and solve problems, to communicate easily with others, to understand and of the negotiation. The child is offered appropriate development practices, specific to his or her age. Learning occurs, to a large extent, through individual discovery and at the child's own pace, encouraging personal ways to advance in knowledge and developing skills.

The team of educators must provide children with sufficient and attractive learning materials, encouraging play and activity in centers, for which they freely choose.

There is general agreement among experts that a good curriculum for young children must be developmentally appropriate. This means that the quality of the program will be defined in large measure by the extent to which the environment, activities, and interactions are rooted in the teacher's make in planning the curriculum and in reacting spontaneously to what happens each day are therefore based on knowledge of normal child development and what is known about each child's interest, abilities, needs, and background.

Keywords: *alternative, step, center, activities, program, integration.*

Motto:

*„Educația nu înseamnă pregătirea pentru viață;
educația înseamnă viața însăși”*

John Dewey

Filozofia educației și ideea disciplinei școlare sunt prezentate în abordarea părinților pedagogiei moderne în gândirea lui Jan Amos Comenius, Jean Jacques Rousseau, Johan Heinrich Pestalozzi și J. Frederic Herbart.

Jan Amos Comenius organizează procesul de învățământ pe an școlar cu programă specială pe fiecare an, cu program pe săptămâni, zile și ore. Arată că lecția este principala formă de organizare a învățării. În privința disciplinei, Comenius a dorit instruirea unui număr mare de elevi în același timp, focalizându-se pe mijloace pozitive de asigurare a ordinii. În acest sens, el subliniază trei aspecte: importanța ritualului, rolul mișcării și formarea deprinderilor prin acțiune.

Oferă exemplul celui mai bun model de disciplină: „soarele ceresc ce oferă la tot ce crește: 1) totdeauna lumină și căldură, 2) adesea ploi și vânturi, 3) rar, fulgere și trăsnete, deși și cele din urmă sunt folositoare”.

Un principiu esențial la Jean Jacques Rousseau este educația negativă, ce trebuie realizată fără excese. Acest tip de educație se referă la faptul că elevul poate învăța și din greșeli. Această metodă presupune foarte multă răbdare din partea educatorului. Pedagogul francez consideră că omul se naște bun de la natură și că se dezvoltă doar prin activitate liberă, nestânjenită.

Johann Heinrich Pestalozzi consideră că educația presupune o abordare personală față de copil. Acesta abordează ca măsuri de corectare pedepsele și recompensele, dar nu autoritare. Filozofia sa pune foarte mult accentul pe puterea dragostei. Școala lui Pestalozzi are rolul de a pregăti pentru viață.

Johann Frederich Herbart consideră că fiecare copil se naște cu un potențial unic ce trebuie dezvoltat prin intermediul educației. O idee proprie filozofiei lui Herbart este „interesul urmărit”. Acesta se referă la ceea ce stimulează copilul să cunoască. Un rol important îl are și învățarea prin experiență. Pedagogul german încurajează jocul liber al copilului dar recomandă supravegherea lui prin porunci și interdicții severe.

Învățământul preșcolar din România începe cu anul 1860 când Mihail Kogălniceanu amintește probabilitatea înființării unor „școli fröbeliene” iar în 23 aprilie 1881 se deschide prima grădiniță de copii, în București.

Printre caracteristicile învățământului preșcolar tradițional amintim mediul educațional împărțit în zone: Construcții, Bibliotecă, Căsuța păpușii, Artă, Limbaj, Nisip și apă, Științe. Printre metodele de disciplinare utilizate amintim ca metode: jocuri de comunicare asertivă, jocuri de rol, pedepse, recompense. Sistemul tradițional plasează educatoarea în centrul activităților și o consideră deținătoarea controlului direct asupra copilului. Rolul educatoarei în educație este central. Activitățile didactice se referă la situații de învățare structurate pe perioade scurte de 20- 35 minute de genul, Educarea limbajului, Activități matematice, Cunoașterea mediului, Educație pentru sănătate, Educație plastică, Educație muzicală, Educație fizică. În general, aceste activități se desfășoară frontal și uneori, pe centre de lucru (în grupuri mici).

Alternativa educațională se referă la forma de organizare școlară ce presupune alte metode de structurare a activității instructiv – educative față de cele specifice unei epoci. Către sfârșitul secolului XIX apare interesul către o nouă educație ce așează copilul în centrul activității bazându-se pe experiența sa activă în mediu.

În România sunt precizate următoarele forme de educație alternativă: Planul Jena, Pedagogia Freinet, Pedagogia Waldorf, Pedagogia Montessori, Step by Step și Pedagogia Curativă.

Scurt istoric al alternativelor educaționale

1.Sistemul monitorial (Bell-Lancaster). La începutul secolului XIX, în unele țări, începând cu Anglia, a fost introdus „sistemul monitorial” sau BellLancaster, după numele celor care l-au inițiat, pedagogii Andrew Bell și Joseph Lancaster, în care profesorul lucra direct doar cu un grup de elevi (12-15 elevi) numiți „monitori”, care, la rândul lor, lucrau mai apoi fiecare cu câte un grup de elevi, pe care îl aveau în grijă. În acest fel, un singur profesor lucra, prin intermediul monitorilor, cu aproximativ 300 de elevi. Deși prezenta numeroase neajunsuri, datorate faptului că instruirea elevilor nu se realiza direct de către profesor, acest sistem de organizare a cunoscut o răspândire destul de mare, datorită îndeosebi faptului că numărul

profesorilor era insuficient. El a fost pe larg aplicat și în Principatele Române, până la Legea învățământului elementar din 1864.

2. Planul Dálton Curentul pedagogic numit „progresivism” a apărut în S. U. A. ca urmare a atitudinii critice manifestate față de învățământul tradițional. Dacă spre sfârșitul secolului al XIX-lea termenul de „progresivism” exprima cu deosebire opoziția față de școala veche, câteva decenii mai târziu, el semnifică ceva mult mai specific și anume adeziunea la teoria pedagogică a lui John Dewey. Întemeierea Asociației pentru educația progresivă, în 1919, a însemnat oficializarea teoriei pedagogice a lui John Dewey și începutul unei largi aplicări a acesteia. Planul Dálton, denumit astfel după numele unei localități din Massachussets (S.U.A.), a fost inițiat de Helen Parkhurst și pus în aplicare din 1919. Trăsătura sa caracteristică o constituie efortul de individualizare a învățământului, în condițiile impunerii unei programe unitare. Accentul se punea pe studiul individual, fiecare având posibilitatea să progreseze în ritmul său. Profesorul nu intervenea decât la solicitarea elevului, pentru a-l ajuta să depășească anumite dificultăți. Atunci când elevul considera că a realizat tot ceea ce prevedea programa era supus unor testări, pe care dacă le trecea cu bine primea un nou contract, dacă nu, urma să mai învețe și să se prezinte la o nouă testare.

3. Metoda proiectelor În perioada deceniilor al III-lea și al IV-lea ale secolului trecut, William Heard Kilpatrick inițiază așa-numita „metodă a proiectelor”, prin care se pune în aplicare una din ideile fundamentale ale lui John Dewey: învățarea prin rezolvare de probleme. Potrivit acestei metode, obiectele de învățământ tradiționale erau înlocuite cu probleme puse de realitățile vieții înconjurătoare. În acest fel, ei acumula o cantitate apreciabilă de informații referitoare la problema respectivă, informații care aparțineau, de fapt, diverselor discipline de învățământ. Pe baza acestora, se întocmea un proiect, care presupunea și efectuarea unor lucrări practice, precum și descoperirea unor noi adevăruri, realizându-se, astfel, o corelare între acțiune și cunoaștere.

4. Centrele de interes În L'École de l'Ermitage, Ovide Decroly (1871 – 1952) a căutat să înlocuiască organizarea fragmentară a cunoștințelor, pe discipline de studiu și în ordinea complexității lor logice, cu gruparea acestora pe ansambluri, așa cum le oferă viața și în funcție de trebuințele copilului. Aceste unități didactice au fost numite „centre de interes”. El a împărțit cunoștințele, pe care copiii aveau să și le însușească, în patru centre de interes, corespunzătoare celor patru trebuințe, pe care el le considera specifice ființei umane în creștere: de hrănire, de luptă împotriva intemperiilor, de apărare în fața pericolelor, de a lucra și de a se odihni.

Principalele alternative educaționale

PEDAGOGIA MONTESSORI. Maria Montessori (1870-1932) a făcut studii medicale și a obținut titlul de doctor în medicină la Roma, concentrându-se, mai apoi, asupra studiului copiilor anormali. În 1907 a creat așa-numita Casa dei bambini, similară grădiniței, o comunitate educativă care nu se substituia, ci completa educația copilului în familie.

La noi în țară au funcționat în perioada interbelică numeroase unități preșcolare și școlare primare de tip Montessori. Nicolae Titulescu a fost membru de onoare în Comitetul Asociației Internaționale Montessori. În aceeași perioadă funcționa Asociația Națională Montessori condusă de Constantin Rădulescu-Motru.

Maria Montessori a elaborat o teorie pedagogică bazată pe respectul pentru copil, pentru nevoile sale. Teoria s-a răspândit cu repeziciune în întreaga lume, câștigând numeroși adepți și contribuind la crearea unui adevărat curent: montessorianismul. Ea a atras atenția

contemporanilor asupra copilului, asupra drepturilor sale și a necesității de a i se crea condiții de dezvoltare pe măsura vârstei lui, realizându-se un echilibru între activitatea liberă și cea dirijată

În grădiniță, educatoarea nu predă, în sensul tradițional al cuvântului, ci îl ajută doar pe copil să aleagă materialul de care are nevoie și să înțeleagă cum poate să-l utilizeze mai bine. Ea este mai degrabă un om cu răbdare și un observator, decât un om activ.

PEDAGOGIA WALDORF

Prima școală Waldorf a fost înființată în 1919 la Stuttgart (Germania), din inițiativa filosofului german Rudolf Steiner (1861 – 1925) și cu sprijinul material al lui Emil Molt, managerul fabricii de țigarete Waldorf-Astoria, de unde și denumirea de „Școală Waldorf”. În România primele grupe și clase Waldorf au fost înființate încă din 1990, în cadrul învățământului de stat. Școala Waldorf se adresează tuturor copiilor, sistemul fiind astfel conceput încât să-i ajute deopotrivă pe cei slabi în atingerea unui nivel acceptabil de pregătire, cât și pe cei dotați, în aspirația lor spre performanțe cât mai notabile. Prin pedagogia Waldorf se oferă o alternativă educațională în care se învață exact aceleași materii ca în orice altă școală, dar, într-o manieră specifică.

În grădinițele Waldorf, se pun bazele sănătății fizice și vitalității, uimirii și interesului pentru lume, dispoziției lăuntrice de a învăța și de a cunoaște lumea prin trăiri personale, aptitudinii de a relaționa, precum și ale dezvoltării fizice, emoționale, intelectuale și spirituale pe tot parcursul vieții.

PEDAGOGIA FREINET. Célestin Freinet (1896 – 1966) a fost un remarcabil promotor al curentului pedagogic denumit „Școala activă”, apărut în prima jumătate a secolului XX dintr-o reacție critică la adresa școlii vremii, care urmărea cu deosebire dezvoltarea intelectuală a elevului, prin achiziția cât mai multor cunoștințe teoretice dobândite prin studiul cărților.

Modelul educațional propus de Célestin Freinet promovează strategiile didactice centrate pe elev. Individual sau în grup, copiii își asumă, sub îndrumarea cadrelor didactice, inițiativa, responsabilitatea organizării materialelor necesare în procesul educației, asigurarea și menținerea unui climat pozitiv în clasă. Principalele caracteristici ale acestui model s-au concretizat în elaborarea tehnicilor denumite generic după autorul lor: Tehnicile Freinet. Putem concluziona, în privința avantajelor aplicabilității acestui sistem, că principalul rol al educatorului este acela de coordonator. În cea mai mare parte, educatorul este un observator atent, care dirijează și coordonează activitățile elevilor săi. Acest tip de educație are în centrul său copilul, cu nevoile sale firești, favorizând inițiativa, exprimarea liberă, experimentarea, cooperarea, asumarea deciziilor, responsabilitatea, autonomia, socializarea. Munca este cea care îl transformă și conduce la creație.

PLANUL JENA. Alternativa educațională Jena este fundamentată pe concepția pedagogului german Peter Petersen (1884 – 1952). Ideile, principiile, valorile și metodele alternativei Jena sunt compatibile cu cerințele și trebuințele formării omului în societate și anume: formarea și dezvoltarea conștiinței de sine, conștiința propriilor posibilități și limite, responsabilitatea, dorința și capacitatea de a lua decizii, dorința și capacitatea de a participa la viața comunității. În esență, alternativa Jena urmărește dezvoltarea personalității individului, corelată cu aspirația de integrare în societate.

Planul Jena lucrează după un plan ritmic de activități, în care se succed alternativ cele patru activități fundamentale: conversația, jocul, lucrul și serbarea. Pe parcursul unei săptămâni, copiii

au de realizat independent, în perioada compactă, un ansamblu de cerințe minimale, și anume activitățile, cercurile, jocurile prezentate în cadrul activităților de bază.

Alternativa educațională Planul Jena, introdusă în sistemul românesc de învățământ în 1994, pune accentul pe implicarea copilului în activitate și pe învățarea integrată. Un rol important în formarea lui îl are și mediul educațional, care îi poate stimula curiozitatea, interesul de investigare, experimentare și cunoaștere, inițiativa, autonomia, comunicarea și relaționarea etc. Părinții participă activ la educația copiilor în grădiniță sau în școală, colaborând deschis cu cadrele didactice.

PEDAGOGIA CURATIVĂ. Pedagogia curativă reprezintă un domeniu intermediar între pedagogie și medicină, având ca fundament antropologia. Scopul său este de a oferi copiilor, tinerilor cu nevoi special posibilitatea de a-și atinge potențialul maxim în vederea integrării lor în societate. Primul institut de pedagogie curativă a fost fondat în anul 1924 de Rudolf Steiner. Această pedagogie presupune terapii specifice precum euritmie curativă, modelarea artistică a vorbirii, muzică terapeutică, pictură, modelare în lut, activități practice. În România, pedagogia curativă este o alternativă la învățământul special de stat. Primul Centru de Pedagogie Curativă și Terapie Socială a fost înființat în anul 1991 în Simeria Veche. Formarea cadrelor didactice se realizează cu sprijinul asociațiilor și instituțiilor partenere din Elveția sau prin cursuri de formare continuă organizate în parteneriat cu Casa Corpului Didactic. În anul 2015 Centrul din Simeria dispunea de 49 de cadre didactice și terapeuți.

PROGRAMUL STEP-BY-STEP. Programul Step by Step este destinat copiilor de la naștere și până la vârsta de 13 ani. În România, programul a debutat în 1994 sub numele de „Head Start”, iar în 1995 a luat numele de Step by Step, la inițiativa Fundației Soros pentru o Societate Deschisă, prin semnarea unei Convenții cu Ministerul Educației Naționale. Începând din martie 1998, programul este continuat de „Centrul Step by Step pentru Educație și Dezvoltare Profesională”, oferind noi metode de educare a generațiilor viitoare, în vederea unei participări active și responsabile în cadrul societăților deschise.

Programul Step by Step oferă soluții pentru educația în spiritul democrației în școlile elementare (ciclul primar), continuându-se filosofia și conceptele specifice Programului Step by Step pentru preșcolari: o programă de învățământ ce prevede individualizarea instruirii, dar și activități ale întregii clase, activități de grup, activități desfășurate pe centrele de activitate special amenajate, participarea familiei la procesul educativ. La prima vedere, aceste caracteristici coincid cu cele ale învățământului tradițional, primar și preșcolar. Diferența survine însă din felul în care este planificat, organizat și desfășurat întreg procesul educativ. Realizatorii programului sunt constituiți într-o echipă de educatori: două educatoarea/învățătoarea, directorul unității, părinți, voluntari.

Conceptele alternativei Step by Step. Alternativa educațională Step-by-Step promovează educația centrată pe copil, predarea orientată după nevoile și interesele copilului, individualizarea pregătirii, învățarea organizată în centre de activitate, implicarea familiei și comunității în educația copiilor, respectarea și aprecierea diversității umane, susținerea incluziunii grupurilor defavorizate.

Misiunea asumată rezidă în a dezvolta în fiecare copil capacitatea de a fi creativ, de a-și forma o gândire critică, de a face opțiuni și de a avea inițiativa, de a defini și rezolva probleme, de a comunica ușor cu semenii, a-i înțelege și de a negocia. Copilului îi sunt oferite practici adecvate de dezvoltare, specifice vârstei sale. Învățarea se produce, în bună măsură, prin

descoperire individuală și în ritmul propriu al copilului, încurajându-se moduri personale de a înainta în cunoaștere și în dezvoltarea deprinderilor.

Echipa de educatori trebuie să le ofere copiilor materiale de învățare suficiente și atractive, încurajând jocul și activitatea în centre, pentru care ei optează în mod liber.

Programul unei zile în grupa Step by Step începe cu primirea copiilor, aceasta fiind marcată de discuții individuale cu părinții, unele chiar confidentiale. Până la servirea micului dejun, copiii se antrenează în diverse activități de dimineață.

După micul dejun, urmează întâlnirea de dimineață (activitate frontală), unde copiii, adunați într-un singur grup, desfășoară o activitate comună, conform temei de dezbatere sau categoriei de activități planificate pentru ziua respectivă.

După aceasta, copiii optează pentru activitățile în centrele de interes, unde aprofundează tema zilei, sau se lasă prinși în activități spontane. Servirea prânzului și somnul sunt componente ale programului zilnic. Activitățile de aranjare a jucăriilor, pe cât se poate în prezența părinților, încheie programul zilei.

Activitatea sectorială asigură reușita individualizării instruirii. Fiecare centru trebuie să conțină materiale suficiente pentru uzul mai multor copii în același timp. Acestora li se permite să își aleagă singuri materialele și sunt încurajați să lucreze după bunul plac. La baza activităților didactice se află munca în grupuri, scopurile acestor activități fiind de a-i învăța pe copii să își dezvolte simțul identității și al prețuirii de sine, să coopereze, să se respecte și să integreze cu ușurință în comunitate.

Clasa axată pe necesitățile copilului favorizează individualizarea. Mobilierul, materialele și aranjarea clasei favorizează creșterea fiecărui copil, iar activitățile alese sunt relevante pentru dezvoltarea copilului. Copiii individualizează pentru ei înșiși atunci când aleg un anumit centru de activitate sau un puzzle de cinci piese în locul unuia de douăsprezece. Individualizarea cere de asemenea ca educatoarea să creeze activități care să-l facă pe copil să se simtă implicat și stimulat. Este posibil să îmbunătățim tehnicile de individualizare necesare în clasă. Educatoarea poate schimba sau adapta materiale după nevoie, în urma unei atente observări a copilului și având grijă ca planificarea activităților să fie flexibilă și interesantă. Pentru a maximiza gradul de individualizare majoritatea activităților se desfășoară în grupuri mici. Orarul zilnic alternează activitățile cu odihna ținând cont de nevoile fiecărui copil. Individualizarea este o parte importantă a programei axate pe necesitățile copilului pentru că ajută educatoarea să devină mai eficientă.

Educatorii trebuie să le deschidă elevilor calea spre explorarea lumii înconjurătoare, să-i stimuleze să pună întrebări și să găsească răspunsuri, să-i ajute să înțeleagă complexitatea realității înconjurătoare.

Relația profesorului cu elevii reprezintă o construcție reciprocă, dinamică, modificabilă în funcție de scopuri și circumstanțe. Ea este rezultatul unei opere comune, care se definitivează în timp, prin implicarea ambelor părți.

Mediul de învățare este organizat în așa fel încât stimulează interacțiunea, colaborarea este prețuită, materiale didactice sunt asigurate, libertatea elevilor de a-și urmări propriile interese și propriile idei este garantată.

Programul Step by Step îi prezintă elevului concepte fundamentale, care sunt esența strategiilor metodologice: comunicarea, preocuparea și grija față de anumite lucruri, comunitatea și conexiunile.

1) Comunicarea este conceptul cheie în cadrul formării de deprinderi și însușirii de cunoștințe legate de alfabetizare, incluzând citire, scriere, dezvoltarea vorbirii, ascultare, arte vizuale și matematica.

Prin comunicare, copiii pot să înțeleagă punctele celorlalți de vedere și pot să aprecieze diversitatea gândirii, culturii și caracteristicilor comune tuturor oamenilor. Educatoarele modelează limbajul și acțiunile preșcolarilor astfel încât aceștia să comunice atitudini responsabile și pozitive. Ele îi ajută pe copii să-și comunice nevoile, și făcând acest lucru îi ajută să găsească modalități prin care ei să poată răspunde nevoilor altora. În cele din urmă, copiii învață căi de clarificare a neînțelegerilor și rezolvare a conflictelor prin utilizarea propice a limbajului.

2) Responsabilitatea și grija sunt valorile cele mai importante pe care se clădește activitatea educativă. Copiii învață să fie preocupați de persoana lor luând exemplul de la părinți, educatori și de la alți adulți cu care iau contact în experiențele lor de învățare. Pe măsură ce obțin tot mai multe succese în activitățile lor zilnice, copiii încep să aibă o imagine de sine tot mai pozitivă și mai puternic conturată.

Copiii își dezvoltă conștiința de sine, învață să aibă grijă de ceilalți, de plante, animale și de mediul înconjurător. Materiile care se predau sprijină dezvoltarea deprinderilor necesare copiilor pentru a deveni responsabili față de ceea ce se petrece în jurul lor. Prin alfabetizare învață să formuleze și să-și exprime opiniile. Prin explorările științifice învață să aibă grijă de ei, de mediul în care trăiesc și de ființele vii care-i înconjoară. În cadrul studiilor sociale învață să respecte și aprecieze evenimentele și oamenii care au modelat calea prezentului. Arta le dă posibilitatea de a-și exprima idei și emoții.

3) Comunitatea îi ajută pe copii și educatoare să conceptualizeze interconexiunile dintre istorie, geografie și educația civică. Fiecare grupă este o potențială comunitate de învățare în care grija și bunătatea față de cei din jur sunt prețuite în mod deosebit. Utilizarea limbajului și a formelor de comunicare este un mijloc de acceptare de noi membri în comunitate, de a rezolva probleme, de a da soluții și de a explora idei noi.

4) Conexiunea, definită ca fiind capacitatea de a interrelaționa experiența de viață, îi ajută pe copii să găsească punți de legătură între cunoștințele acumulate și cele noi pentru a-și construi o viziune empatică asupra lumii. Conexiunea este un termen utilizat pentru a descrie capacitatea de a lega informații noi de experiențe din trecut în scopul acumulării de cunoștințe. Copiii își însușesc și acumulează tot timpul cunoștințe noi. Suntem deseori surprinși și amuzați de asociațiile ciudate pe care ei le fac în efortul lor continuu de a aplica informații noi unor situații familiare. Atunci când se întâmplă acest lucru ei sunt preocupați să-și îmbogățească repertoriul de experiențe. Programul oferă copiilor numeroase ocazii de a face descoperiri, explorări și exerciții.

BIBLIOGRAFIE

1. AMES, L. B.; ARNOLD GESSEL. Themes of his work, New York: Human services Press, 1989. Armstrong, T., Multiple intelligences in the classroom, Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 1994.

2. BERK, L.; WINSLER, A. Scaffolding children's learning: Vygotsky and early childhood education, Washington, DC: National Association for the Education of Young Children, 1995.
3. CATALANO, HORAȚIU (coord.) Dezvoltări teoretice și instituționale în alternativele educaționale. Pitești: Editura Nomina, 2011.
4. KIRSTEN, A.; KAUFMAN, R. K.; BURKE-WALSH, K. Crearea claselor orientate după necesitățile copilului. Iași: Editura Cermi, 1999.
5. MONTESSORI, M. Descoperirea copilului, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1977.
6. POPENICI, ȘT. Pedagogia alternativă, Editura Polirom, Iași, 2001.
7. PIAGET, J. Nașterea inteligenței la copil. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1973.
8. ROTHSCHILD, J.; DANIELS, E. L. Step by step. Crearea materialelor didactice centrate pe copil. Iași: Editura Cermi, 1999.
9. VÎGOTSKI, L. S. Opere psihologice alese. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1972.
10. <http://www.jenaplanschule.jena.de>
11. <http://www.jenapolis.de>
12. <http://www.peterpetersen.hamburg.de>